

Ədəbiyyatın inkisafı ədəbi dilin inkisafı deməkdir. Ədəbiyyatın varanısı natialivin tərəqqisi deməkdir. Bədii söz sənəti xalqın mənəvi və mədəni inkisafına birbasa təsir göstərir. İstənilən ədəbi dil ədəbiyyatın inkisafı ilə bağlı olaraq cəlalanır, poetikləşir. Nəzəri dilçilivin banisi savılan dünvə söhrətli alman dilçisi Vilhelm Humboldt "Ədəbiyyatda dillərin müxtəlif xarakterinin təsiri və mənəvi inkisaf" adlı məqaləsində yazır ki, nə ədədər maraqlı olsa da, xalq üzərində ən cox təsiri olan məhz ədəbiyyatdır. İstənilən xalq, hətta güclü inkisaf səviyyəsinə çatmayıbsa belə, onun ədəbiyyatı varanan kimi həmin xalqın şəxsi və ictimai həyatında diaqnozlaşdırıcı hadisələr müşahidə olunur. Ədəbiyyat həm də enerjii axınıdır" (10. s.325). V.Humboldt "Dillərin xarakteri. Poeziya və nəsr" adlı yazısında, dillərin və xalqların xarakterindən bəhs edərkən əvd edir ki, dilin iki əsas təzahür forması var ki, bunlar poeziya və nəsrdir ki, məhz onlar dillərin xarakterini və millətlərin xarakterini müəyyənləşdirir (10. s.183). Beləliklə, V.Humboldt bədii dilin etnolingvistik mahiyyətini açıb göstərmişdir. Həqiqətən də, bədii ədəbiyyatda hər bir millətin etnopsixologiyası, kulturoloji təfəkkürü inikas olunur.

Müasir dilçilik tendensiyaları bədii ədəbiyyata yeni prizmada baxmağı tələb edir. Son dövrlərdə bədii ədəbiyyatın dilinə həm mətn dilçiliyi, psixolingvistik, həm də semiotik mövqedən yanaşılır. Məsələn, V.P.Belvanin "Bədii mətnin psixolingvistik aspektləri" əsərində əvd edir ki, ənənəvi olaraq bədii mətn həm ədəbiyyatşünaslığın, həm də üslubiyatın obyekti olub. Ancaq son zamanlar bədii mətn məntiqin, kibernetikanın, fəlsəfinin də obyektinə çevrilib. Xüsusilə, koqnitiv psixologiya bu və ya digər səviyyədə bədii mətn məsələsinə toxunur. Beləliklə, bədii mətnlə bağlı müxtəlif sahələr üzrə araşdırmalar aparılsa da, ümumilikdə, bədii mətn haqqında ümumi nəzəriyyə varadılmamışdır (7. s.4). Koqnitiv dilçilivin əsas anlayışlarından biri konsept anlayışıdır. Hər bir konseptin dildə həm morfoloji, həm leksik-semantik, həm də sintaktik səviyyədə təzahür formaları mövcuddur. O cümlədən bədii mətnədə də koqnitiv təfəkkürün müxtəlif formaları təzahür edir.

V.P.Belvanin bu nəticəyə gəlir ki, bədii mətn gercəkliyin əksi hesab olunur. Situasiyanın sifahi elementləri mətnin məzmunu ilə mətndən kənar reallığı əlaqələndirir. Gercəklilik bədii mətn arasında əks olunan proses özündə məntiqi və emosional gercəkliyin interpretasiyasını əks etdirir. Müəllifin baxış bucağı onun dünvəgörüşünü müəyyənləşdirir, mətnin ideya istiqamətini varadır. Mətnin üslubi-konnotativ planı müəllifin emosional dominantını formalaşdırır. Bu planda bədii mətn sanki "dünvanın mənzərəsini" varadır. Bədii mətnin sintaqmatik cəhətdən acılması xüsusi leksik vahidlərin seçimi ilə müşayiət olunur. Yazıcının fərdi üslubu mətnin ifadə etdiyi "dünvanın obrazlı mənzərəsinin" unikallığını əks etdirir (7. s.6).

Mixavil Arnaudov "Bədii varadıcılığın psixologiyası" adlı əsərində bədii varadıcılığın, əsasən, iki aspektdən əks olunduğunu göstərmişdir: obyektiv və subyektiv aspektdən. Onun fikrincə, hər bir varadıcılıq iki əsas elementi özündə ehtiva edir: vazar üçün xarici aləm, başqasının həvəti və özünün daxili aləmi, özünün daxili dünvası (4, s.171). Beləliklə, müxtəlif müəlliflər bədii dilin özəlliklərini fərqli aspektlərdən qiymətləndirirlər.

Üslubi neologizmlər problemi, ilk növbədə, müəllif söz varadıcılığı, vəni fərdi söz varadıcılığı ilə bağlıdır. Dünvə təcrübəsi göstərir ki, bəzən hər hansı bir ədəbi cərəvanın üzvləri modernist baxışlara sahib olub və onların varadıcılığında leksik okkazionalizmlər mühüm rol oynayıb. Məsələn, Rusivada futuristlər adlanan cərəvanın nümayəndələri rus seirində yeni üslubi neologizmlərin daha cox işlənməsi ilə seçilirdilər. Onlar avangard üslubları ilə fərlənirdilər. Bu avangardlıq onların varadıcılığında üslubi neologizmlərin geniş tətbiqində də müşahidə olunurdu. Məsələn, rus sairləri Velimir Xlebnikovun, İqor Sevrəvaninin, David Burlvukun, Vasili Kamenskinin və Vladimir Mavakovskinin varadıcılıqları futurist istiqamətdə idi. Futurist sairlərin varadıcılığında başlıca amil müəllif söz varadıcılığının genişləndirilməsi idi.

Təxminən, XX əsrin əvvəllərində varanan futurizm cərəvanı incəsənətin bir cox sahələrini əhatə edirdi. Əsası İtaliyada qovulan bu cərəvan XX əsrin əvvəllərində Rusivada böyük dəstək qazandı. Keçmişə daha cox inkarcılıq mövqedən vatanın futuristlər gələcəyə ən yeni modellər əsasında irəliləməyin tərəfdarı idilər. Buna görə də onlar dildə də "inqilab" etmək, dilin yeni leksik qatını formalaşdırmaq istəyirdilər. Dildə radikal dəvişikliklərin tərəfdarları olan futurizm cərəvanının üzvləri olan sair və yazıcılar öz əsərlərində üslubi neologizmlər yaratmaqla ənənəvi leksikaya qarşı çıxmış olurdular.

A.A.Likov okkazional sözlərin xüsusiyyətlərinə aşağıdakıları aid edir:

- 1) nitqə tabelilik;
- 2) varadıcılıq;
- 3) söz varadıcılığının məhsulu olmaq;
- 3) normativ olmamaq;
- 4) funksional cəhətdən bir dəfə işlənmək;
- 5) ekspressivlik;
- 6) nominativ fakültativlik;
- 7) sinxron-diaxron diffuzluq;
- 8) fərdi tabelilik (13, s.53).

¹⁰³ AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunun dissertantı, narminaxundova88@mail.ru

Ancaq bir fakt var ki, süni düzəldilən sözlərin işlənmə arealı nisbətən dar olur və onların dildə vətəndaşlıq hüququ qazanması hər zaman mümkün olur.

Adətən dilçilikdə *uzual sözlər* və *okkazional sözlər* terminləri qarşılaşdırılır. Uzual sözlər dedikdə dildə vətəndaşlıq hüququ qanmış, dilin aktiv lüğət fonduna daxil olan sözlər nəzərdə tutulur. Okkazional sözlər isə dildə təsadüfi mahiyyət daşıyan, daha çox kontekstual əhəmiyyət daşıyan sözlər anlamını ifadə edir. Yəni okkazional sözlər yalnız üslubi neologizmləri ehtiva etmir. Çünki dilçilikdə *okkazional sözlər* daha geniş anlam ifadə edir. Məsələn, Məmməd Adilov “Azərbaycan paleoqrafiyası və tarixi orfoqrafiya məsələləri” (Bakı, Nurlan, 2002, 200 s.) adlı əsərində *okkazional sözlər* termini adı altında yazılı mətndə işlənmiş ərəb və fars sözləri tipli alınmaları nəzərə tutmuşdur. O yazır ki, ümumiyyətlə, göstərmək lazımdır ki, ərəb sözü Azərbaycan – türk mətninə üç yolla daxil olurdu:

- 1) **ərəb dilinin ayrı-ayrı ifadələrinin tərkibində;**
- 2) **okkazional vahidlər kimi;**
- 3) **artıq Azərbaycan dilində vətəndaşlıq hüququ tapmış alınma sözlər kimi .**

Birinci iki halda ərəb sözü Azərbaycan – türk dili üçün yad element sayılır, situativ-müvəqqəti səciyyə daşıyır, resipient dilin leksik sistemi üçün heç bir əhəmiyyət kəsb etmir. Məsələn, bəzi türkdilli mətnlərdə rast gəlinən *kəbir, səğir, kəsərət* kimi bir sıra sözlər məhz okkazional vahid olduğu üçün mətndən kənara çıxıb bilmir, dil sistemində keçə bilmir, əsasən, yalnız müxtəlif tərkiblərdə işlədilir (1, s.178-179).

Mayıl Əsgərov “Linqvopsixologiya və ya dilin psixologiyası” adlı əsərində qeyd edir ki, bəzən ani olaraq yaranan ehtiyac indiyə qədər mövcud olmayan yeni bir elementin (səsin, intonasianın, sözün, formanın və s.) işlədilməsini tələb edir. Burada işlənmiş “bəzən ani olaraq yaranan ehtiyac” deyimində bir qədər diqqətlə yanaşsaq, görürük ki, dildəki bütün elementlər (söz və ifadələr, əlaqə və münasibətlər, yəni istisnasız olaraq bütün leksik və qrammatik vahidlər, forma və kateqoriyalar) ilk dəfə məhz bu “ani ehtiyaclar”dan doğmuşdur. İlk mərhələdə bir dəfə yaranmış nitq ehtiyacını ödəmək məqsədilə işlənən hər hansı bir element (fonem, morfem, leksik-qrammatik və ya sintaktik vahid) nitqin sonrakı ehtiyacları ilə bağlı olaraq dəfələrlə təkrarlanır, cilalanır və nəticədə, o da müstəqil gerçəklik elementi kimi dərk olunaraq dilin struktur vahidi statusunu qazanır. Şübhəsiz ki, belə bir statusu qazana bilməyən elementlər də vardır. Onların bir qismi sonrakı mərhələlərdə, ümumiyyətlə, nitq ehtiyacının olmaması səbəbilə dili tərk edir, digər bir qismi isə dilin sabit elementləri qədər qabarıq şəkildə nəzərə çarpmasa da, növbəti dəfə ehtiyac yaranıncaya qədər “gizli qalır”, amma ehtiyac yarandığı an yenidən “öz varlığını hiss etdirir”. Bu cür elementlər müvəqqəti, keçici, okkazional ehtiyacları ödədiyinə görə onlara müvəqqəti situativ xarakterli, okkazional elementlər deyilir (2, s.261-262). Göründüyü kimi, Mayıl Əsgərov da *okkazional* termininə geniş anlamda yanaşmışdır. Okkazional sözlər termini məhz dar mənada üslubi neologizmlər anlayışını ifadə edir.

Üslubi neologizmlərin yaranması mətn dilçiliyi baxımından da maraqlıdır. Məlumdur ki, mətnin yaranmasında müxtəlif prosodik vasitələrdən tutmuş, sintaqm və ya sözləmə, aktual üzvlənmə mühüm rol oynayır. Yəni ənənəvi qrammatikadan fərqli olaraq mətn dilçiliyində tema və rema məsələləri aktuallaşır, psixoloji subyekt-tema və psixoloji predikat - rema mühüm amillər kimi çıxış edir.

Üslubi neologizmlərlə bağlı aktual məsələlərdən biri də onların tərcüməsi probleimidir. Məlumdur ki, bədii tərcümə filoloji tərcümədir. Filoloji tərcümənin də öz spesifik xüsusiyyətləri var. Bu cəhətdən bədii mətnlərdən üslubi neologizmlər həm də linqvoestetik funksiya daşıyır. Məsələn, ingilisdilli ədəbiyyatlarda üslubi neologizmlər daha çox fantastik əsərlərdə yaradılır. Bunun sosial-psixoloji səbəbləri vardır. Fantastik əsərlərdə yazıçılar tərəfindən daha çox yeni toponimlər və yaxud da antroponimlər yaradılır. Məsələn, ingilis yazarı Corc Martinin “*A Game of Thrones*” hekayəsində onlarla yeni onomastik vahid yaradılmışdır (19). Göründüyü kimi, üslubi neologizmlər yalnız apelyativ leksikanı deyil, eləcə də onomastik leksikanı ehtiva edə bilər. Azərbaycan ədəbiyyatında şair, dramaturq, yazıçı Cəfər Cabbarlıyı yaradıcılığında da antroponim səviyyəsində üslubi neologizmlər yaradılmışdır. Cəfər Cabbarlının əsərlərində işlənən Gülər, Sevər, Sevil və s. adlar yeni yaradılmış şəxs adlarıdır. Onlar məhz bədii ədəbiyyatdan ümumxalq dilinə yazıçı dili vasitəsilə transformasiya olunmuşdur. Onlar da yazıçı dilinin söz yaradıcılığına aiddir. Bu adlar artıq ümumiləşmiş, canlı xalq dilində sabitləşmişdir.

Qeyd edək ki, hər hansı bir yazıçı və ya şairin dilə gətirdiyi neologizmlər, əsasən, iki istiqamətdə ola bilər. Belə ki, yazıçı və ya şair başqa dilə aid sözü öz əsərində işlətməklə dilə neologizm gətirmiş olur. Digər bir tərəfdən isə, yazıçı və ya şair, eyni zamanda, ədəb özü yeni söz yaradır. Məsələn, vaxtilə Vilyam Şekspir öz dramalarında o zamanlar ingilis dilində işlənməyən bir çox fransız, yunan və latın mənşəli sözləri ilk dəfə olaraq ingilis dilinə gətirməklə onlarla neologizmin ingilis dilinə daxil olmasının səbəbkar olmuşdur. Ancaq təbii ki, bu tipli neologizmlər üslubi neologizmlər deyil, sıradan bir neologizm statusundadır. Vaxtilə rus ədəbiyyatına XVIII-XIX əsrlərdə Karamzin, Derjavin, V.Lomonosov yeni üslubi neologizmlər gətirmiş, nəticədə, həmin sözlərin bir qismi müasir rus dilinin ümumişlək sözlərinə çevrilmişdir.

Beləliklə, tipoloji müqayisələrlə müəyyən etmək olar ki, linqvistik poetikada üslubi neologizmlərin statusu hansı səviyyədədir. Dünya dilçiliyində poetik dil nəzəriyyəsi ilə məşğul olan alimlərdən biri də İ.V.Arnolddur. Onun “Stilistika. Müasir ingilis dili” adlı əsərində poetik dil konsepsiyalarına subyektiv baxış öz əksini tapır. İ.V.Arnold bədii dildə ritorikaya xüsusi önəm vermişdir. O yazır ki, informasiya ötürən hər bir söz həm denotativ funksiya daşıya bilər, o zaman söz nitqin predmetini ifadə etmiş olur, eyni zamanda, konnotativ funksiya daşıya bilər, o zaman söz nitqdə emosional, ekspressiv funksiyalarda çıxış edir (5, s.14).

Ümumiyyətlə, dünya dilçiliyində stilistikanın nəzəri konsepsiyaları ilə bağlı V.Humboldtun, K.Fosslerin, R.Yakobsonun, İ.Qalperinin, B.Kroçenin, Y.Lotmanın, S.Levinanın, V.Jirmunskinin və digərlərinin nəzəriyyələri vardır.

Ümumiyyətlə, üslubi neologizm probleminə bir neçə aspektdən baxmaq lazımdır: üslubi neologizmlərə söz yaradıcılığı faktı kimi, üslubi neologizmlərə semiotik baxımdan, dildə pragmatik hadisə kimi, üslubi neologizmlər bədii yaradıcılıq faktı kimi, üslubi neologizmlər dilin leksik kateqoriyası kimi, üslubi neologizmlər bədii üslubun əsas elementi kimi, üslubi neologizmlər ekspressiv intonasiyanın əsas amillərindən biri kimi, üslubi neologizmlərə bədii mətnin yaranma elementlərindən biri kimi, üslubi neologizmlər müəllif leksikoqrafiyası kimi, üslubi neologizmlər bədii dildə yaranan troplar kimi və s. Xüsusilə, üslubi neologizmlərin funksional aspektdən təhlil etmək maraqlı dil faktlarını üzə çıxarır.

Müəllif neologizmləri son dövrlərdə geniş nəşr olunan neoloji lüğətlər üçün əsas leksik baza rolunu oynamaqdadır. Müəllif leksikoqrafiyası müasir dilçiliyin, eyni zamanda, təbii dilçiliyin əsas sahələrindən biri olan leksikoqrafiyanın mühüm sahələrindən birinə çevrilməkdədir. Buna görə də müasir dilçilikdə üslubi neologizmlər problemi bədii yaradıcılıq sferasından çox kənara çıxır.

Bu cür geniş prizmadan problemə yanaşmaq üslubi neologizmlərin funksional cəhətlərinin təsbit olunmasına yardım edir. Onlar poetik mətnin polifunksionallığını gücləndirir. Üslubi neologizmlər bədii dilin emosional-ekspressiv funksiyasının yaranmasında əsas elementlərdən biri kimi çıxış edir. Üslubi neologizmlər dilin linqvopoetik funksiyasının reallaşmasında mühüm rol oynayır.

Bir amili qeyd edək ki, üslubi neologizmlər yaranarkən hər bir dilin morfoloji və sintaktik xüsusiyyətlərinə uyğun şəkildə formalaşır. Yəni hər hansı bir yazıçı yeni söz yaradırsa, mənsub olduğu dilin sözyaratma modellərindən çıxış edir, özündən sözyaratma modelləri "icad etmir", yəni ədib yeni söz yaradarkən dilin spesifik özəlliklərini, morfoloji xüsusiyyətlərini nəzərə alır və ona uyğun yeni söz yaradır. Doğrudur, bəzən ədəbi yeni söz yaradarkən dilin sözyaratma modellərinə uymayan sözlər də yaradır, belə sözlərin ömrü daha qısa olur. Buna görə də dilçilikdə dilin öz quruluş sxemləri əsasında yaranan üslubi neologizmlər "zəif neologizmlər", dilin strukturuna uyğun olmayaraq yaranan üslubi neologizmlər isə "güclü neologizmlər" adlanır (16, s.13).

Beləliklə, bu nəticəyə gəlirik ki, ümumi dilçilikdə üslubi neologizmlər probleminə yanaşma fərqli aspektlərdən olmuşdur. Problemə müasir dilçiliyin ən yeni inkişaf tendensiyalarından baxsaq, ümumi dilçilikdə poetik linqvistika, pragmatik linqvistika nöqteyi-nəzərindən də üslubi neologizmlər mövzusu aktualıq təşkil edir. Üslubi neologizmlər probleminin nəzəri-metodoloji əsaslarını indiyə qədər dünya dilçiliyində bu sahədəki nəzəri fikirlər, mövcud konsepsiyalar təşkil edir. Bu istiqamətdə Yeji Kuriloviçin, Roman Yakobsonun, V.V.Vinoqradovun, Y.Mukarjovskinin, Q.Vinokurun, A.A.Braginannın və digərlərinin nəzəri konsepsiyaları mühüm müddəalar hesab olunur.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat:

1. Adilov M. Azərbaycan paleoqrafiyası və tarixi orfoqrafiya məsələləri. Bakı: Nurlan, – 2002, 200 s.
2. Əsgərov, M.B. Linqvo-psixologiya və ya dilin psixologiyası / M.Əsgərov. – Bakı: Elm və təhsil, – 2011. – 308 s.
3. Алешина Л. В. Словари авторских новообразований в контексте современной отечественной лексикографии. Орел: ОГУ, 2001. 172 с.
4. Арнаудов, М. Психология на литературного творчества. София: 1965.
5. Арнольд И.В. Стилистика современного английского языка. – М.: Флинта, – 2016. – 384 с.
6. Бабенко Л.Г., Казарин Ю.В. Лингвистический анализ художественного текста. – М.: Флинта. – 2004.
7. Белянин, В.П. Психолингвистические аспекты художественного текста. Москва: Издательство Московского Университета, 1988. 122 с.
8. Брандес М.П. Стилистика текста. – М.: Прогресс-Традиция; ИНФА-М, 2004.
9. Виногоров В.В. О теории поэтической речи. Москва: Вопросы языкознания. – 1962. №2. – с.3-17.

Аçарсөzlәр: **бədii dil, neologizm, nəzəri aspekt, üslubi neologizm, okkazonal sözlər**

Keywords: artistic language, neologism, theoretical aspect, stylistic neologism, occasional words

Ключевые слова: художественный язык, неологизм, теоретический аспект, стилистический неологизм, окказиональные слова

Xülasə

Məqalənin giriş hissəsində bədi dilin və vaxud da bədii üslubun linqvistik aspektlərindən bəhs olunur. evni zamanda, bədii dildə işlənən üslubi neologizmlərin geniş linqvistik səciyyəsi verilir. onların leksik-semantik aspektlərinə nəzər salınır. Məqalədə üslubi neologizmlərin pragmatik və funksional aspektləri də nəzərdən keçirilir. Məqalədə Vilhelm Humboldtun, V.P.Belvaninin, A.A.Likovun, İ.V.Arnoldun fikirləri təhlil olunur. Arasdırmada ümumi dilçilikdə üslubi neologizmlərin arasdırılması tarixinə nəzər salınır. onların linqvistik səciyyəsi verilir. Müəllif tədqiqatda təsviri və müəvəsilə-tipoloji metodlardan istifadə edərək üslubi neologizmlərin kompleks arasdırılmasının müxtəlif nəzəri aspektlərini də sərth etmişdir. Məqalədə üslubi neologizmlərin müxtəlif müəlliflər tərəfindən aparılmış təsnifatları verilmiş və onlara müəllif vanasması, subvektiv münasibət bildirilmişdir. Arasdırma göstərir ki, üslubi neologizmlər hər bir dilin özünəməxsus leksik fondunda, lüğət tərkibində okkazonal nitq ehtiyacını ödəmək üçün, nitqin emosionallığını artırmaq, ekspressivliyini gücləndirmək üçün yaranan dil vahidləridir.

Summary

The introductory part of the article deals with the linguistic aspects of the artistic language, or artistic style; at the same time, a detailed linguistic characteristic of stylistic neologisms used in the artistic language, their lexical and semantic aspects is given. The article also examines the pragmatic and functional aspects of stylistic neologisms; an overview of the different scientists' theories and views on the problem under study is given (Wilhelm Humboldt, V.P. Belyanin, I.V. Arnold, A.A. Lykov, etc.); the history of the study of stylistic neologisms in general linguistics is traced, their linguistic description is given. Using descriptive and comparative- typological methods in the research, the author examines various aspects of a

comprehensive analysis of stylistic neologisms. While considering the different scientists' classifications of stylistic neologisms in the article the author expresses her subjective attitude towards them. The study shows that stylistic neologisms are linguistic units created in the lexical fund, in the vocabulary of the language to meet the needs of occasional speech, enhance emotionality and expressiveness.

Резюме

Во вводной части статьи речь идёт о лингвистических аспектах художественного языка, или художественного стиля; в то же время даётся подробная лингвистическая характеристика стилистических неологизмов, употребляющихся в художественном языке, их лексико-семантических аспектов. В статье также рассматриваются прагматический и функциональный аспекты стилистических неологизмов; даётся обзор научных концепций и взглядов различных учёных на исследуемую проблему (Вильгельм Гумбольдт, В.П. Белянин, И.В. Арнольд, А.А. Лыков и др.); прослеживается история изучения стилистических неологизмов в общем языкознании, даётся их лингвистическая характеристика. Используя в ходе исследования описательный и сравнительно-типологический методы, автор рассматривает различные аспекты комплексного анализа стилистических неологизмов. Приводя в статье классификации стилистических неологизмов различных учёных, автор выражает своё субъективное отношение к ним. Проведённое исследование показало, что стилистические неологизмы - языковые единицы, создаваемые в лексическом фонде, словарном составе языка для удовлетворения потребностей окказиональной речи, усиления эмоциональности и экспрессивности.

Rəyçi: dosent Rəfibəyli Günay